

Aydın Şirinov
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, fə.l.ü.f.d., professor

DƏRKETMƏ PROSESİ, ONUN STRUKTURU VƏ SƏVİYYƏLƏRİ

Məqalədə fəlsəfənin aktual problemlərindən olan idrak prosesi, onun adi və nəzəri səviyyəsi, mürəkkəb strukturu öyrənilir. Burada psixika, şüur, neyronların quruluşundan asılı olaraq beynin imkanları, neyronlararası əlaqələrin mütəsir elmi mahiyyətinin açılmasına səy göstərilir. Bu zaman müasir dövr filosofları ilə yanaşı klassik və neoklassik dövrün filosoflarının yaradıcılığına da müraziət edilir, fərqli və yeni fikirlər irəli sürülür, müqayisələr aparılır. Həm fəlsəfənin, həm də psixologiyanın predmetinə daxil olan bəzi məsələlər yeni baxış bucağından təhlil edilir.

İdrak və onun strukturu problemi həmişə, xüsusilə, İ.Kantın üç tənqidindən (“Xalis zəkanın tənqidi”, “Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi” və “Praktik zəkanın tənqidi”) əsərlərindən sonra həmişə filosof və psixoloqların diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri olmuş və olaraq qalmaqdadır. Əslində, elə həm fəlsəfənin özündə, həm də digər elmlərdə baş verən yeniliklər dərkətmədə, yanaşmalarda, baxışlarda baş verən dəyişikliklərdir ki, bunlar da yeni paradigmalardan, prinsiplərin, konsepsiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. XX əsrdə həm təbiətşünaslıq, həm cəmiyyətşünaslıq elmlərində xeyli belə yeniliklər baş vermişdir. Cəmiyyətşünaslıq elmlərində, xüsusilə, sosial fəlsəfədə cəmiyyət həyatında baş verən proseslərlə bağlı olaraq xeyli sayda yeni konsepsiyalar, nəzəriyyələr yaranmışdır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yaranan “postindustrial cəmiyyət”, “bilik cəmiyyəti”, “rifah cəmiyyəti”, “informasiya cəmiyyəti” və s. kimi paradigma və nəzəriyyələr buna misal ola bilər. Bu nəzəriyyələrin meydana gəlməsi ilk növbədə cəmiyyət həyatının bütün sferalarına elmi biliklərin daxil olması və hər bir fəaliyyət növünün elmə əsaslanması ilə bağlıdır. Çünki artıq elmə əsaslanmayan fəaliyyət növü və hətta həyat tərzində belə, arzu olunan, gözlənilən nəticəni verə bilmir. İndi hər hansı bir iradi qərarla hansısa bir məsələni həll etmək mümkün deyil. Yəni, iradənin özü də elmə, elmi araşdırmaya əsaslanmalı və bu iradə elmlə, biliklə birləşməlidir. Elə meritokratiya anlayışı da təxminən “bilik cəmiyyəti” anlayışı ilə eyni zaman həddində, XX əsrin 50-ci illərində yaranmışdır.

Fəlsəfənin və ümumiyyətlə, elmin, düşüncənin mərkəzi problemi olan idrak nəzəriyyəsi Platon və Aristoteldən başlayaraq bu günə qədər üzərində işlənən və həmişə aktual olan problemlərdən biridir [10, 12, 13]. Elmi təfəkkürün inkişafı tarixində idrak prosesinə aid müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyə və konsepsiyalar onların arasında olan ziddiyyətlərə, əks mövqelərə baxmayaraq, elmin, eyni zamanda təhsilin təşkilində və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu yazıda rəşionalizm və sensualizm bir-birinə əks olan nəzəriyyələr kimi deyil, bir-birini tamamlayan, vəhdətdə olan hadisələr kimi götürülür və rəşionallığın elmi və fəlsəfi düşüncədə daha üstün rol oynaması əsaslandırılır. Bu isə qətiyyənlə o demək deyil ki, təcrübəyə, gündəlik həyata əsaslanan (empirik biliklər) düşüncə rəşionallığın törəməsidir. Çünki insan düşüncə ilə yanaşı, həm də ona verilmiş təbii instinktlərlə də yaşayır. Bunlar başlanğıc etibarilə müxtəlif tipli idraki hadisələrdir. İdrak prosesində subyektlə dərkətmə imkanından asılı olaraq, həm hissi, həm də məntiqi idrak müxtəlif səviyyələrdə vəhdət halında birləşə də bilər, birləşməyə də. Belə hal daha çox hissi idrakla aiddir. O daha güclü olduqda məntiqi, rəşional düşüncə zəifləməyə başlayır və insan artıq özünü idarə edə bilmir. Stress və digər vəziyyətlərə düşən adam buna misal ola bilər. Belə halda gündəlik həyatın gedişindən, onun təhlilindən, bu təhlilin ümumiləşdirilməsindən çıxış etməyən müxtəlif abstrakt və spekulativ nəzəriyyələr nə mövcud reallığa münasibətdə, nə də onun dərk olunması üçün heç bir müsbət nəticə verə bilməz. Təsədüfi deyil ki, R.Dekartın rəşionalizmi ilə C.Lokkun sensualizmi bu gün də idrak nəzəriyyəsi ilə məşğul olanların diqqət mərkəzindədir və onlar bu işi İ.Kantın transsendent və transsendentallıq, Hegelin panlogizmi, Popperin falsifikasiya

və verifikasiya konsepsiyalarına yenidən baxılması əsasında həyata keçirirlər. Bütün bunlar dərk etmə prosesində rəşional olanla empirik olanın vəhdətdə olduğunu sübut edir.

Con Lokkun məşhur ağ lövhə [11, s.128] (tabula rasa, yaxud boş otaq) nəzəriyyəsi, xüsusilə, humanitar elmlərlə məşğul olanların hamısı üçün məlumdur.

Məsələ burasındadır ki, bu müddəa, xüsusilə, keçmiş Sovet pedaqogikasında geniş istifadə olunurdu. Bu isə pedaqogikanın özündə xeyli dolaşıqlıq yaradırdı. Bu prinsipə görə şagirdin beyni ağ lövhədən, yaxud boş otaqdan ibarətdir. Bu lövhəyə onun yaşına (hazırlıq bazasına əsasən) nə yazsan, orada qalacaq, yaxud bu boş otağı nə ilə istəsən, doldura bilərsən. Nəzərə alınmırdı ki, birinci, insan beyninin işini hər hansı bir fiziki şeylə və həndəsi məkanla eyniləşdirmək olmaz. İkinci, insan beyninin qavrama və düşünmə (dərk etmə, təfəkkür) əmsalları müxtəlifdir. Bu əmsalların müxtəlifliyi beynin işləmə potensialı, iradə, maraq, məqsəd və s. amillərlə bağlıdır. Beyin əmsalı, onun düşünə bilmək və nəticə çıxara bilmək məsələsi haqqında vahid bir fikir yoxdur. Lakin bu istiqamətdə dünya miqyasında həm fizioloqlar, həm də psixoloqlar tərəfindən ciddi tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu faktın özü sübut edir ki, belə bir fenomen mövcuddur. Lakin hələlik bu qəti halda öyrənilməmişdir. Bunu uşağın tənbelliyi, məsuliyyətsizliyi, ailənin şagirdin üzərində nəzarətsizliyi və digər səbəblərlə əlaqələndirirlər. Lakin heç kim “ağ lövhə”nin mahiyyətinə varmır, bunu daha çox fiziki mənada başa düşür. Ağ lövhə nəzəriyyəsinin düzgünlüyü ondan ibarətdir ki, doğrudan da, anadan olan uşağın beyni ağ lövhədir, yəni orada hələ nə isə haqqında heç bir bilik, yaxud informasiya yoxdur. Lakin bu uşaqların beyin potensialı müxtəlif əmsallara malik olur. Bir qismi böyüdükdə belə əksər hallarda yüz dəfələrlə təkrar olunan sadə alqoritmlərdən başqa heç nəyi qəbul edə bilmir. Hər hansı bir nəzəri-abstrakt fikir onlar üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Bunu orta məktəblərdə oxuyan şagirdlər üzərində aparılan müşahidələr təsdiq edir. Məsələn, ibtidai siniflərdə oxuyan şagirdlər keçilən materialı az-çox mənimsədiyi halda artıq 5-ci sinifdən başlayaraq riyaziyyat, sonrakı siniflərdə isə fizika, kimya kimi fənləri mənimsəməkdə, onlara aid məsələ və misalları həll etməkdə çətinlik çəkməyə başlayır və daha yuxarı siniflərdə artıq həmin fənlərdən heç nə başa düşmürlər. Buna görə də daha çox humanitar fənlərə üz tutmağa başlayırlar. Onlar başa düşə bilmirlər ki, humanitar fənlər sahəsində də abstrakt-nəzəri düşüncəyə malik olmaq vacibdir. Çünki müasir humanitar bilik sahəsi heç də müəyyən bir hadisəni nəql etməkdən, yaxud şəxsi müşahidə və şəxsi fikir əsasında nədən isə bəhs etmək, yaxud danışmaqdan ibarət deyil. Hər hansı bir hadisəni doğuran səbəbləri, onun struktur, sistem və yarım sistem əlaqələrini tapmaq lazım gəlir. Mövcud nəzəri baxışları öyrənmək və onları mövcud olan real faktlar əsasında araşdırmaq lazım gəlir.

Keçilən mövzunun öyrənilməsi müəllimdən daha çox (burada müəllim ideala uyğun götürülür) şagirdin öz bacarığından, düşünə bilmək qabiliyyətindən asılı olur.

Verilən, yaxud keçilən dərsi mənimsəmək üçün şagirdin marağı və hazırlıq bazası mühüm rol oynayır. Əlbəttə, bunlar da şagirdin beyin potensialının səviyyəsi ilə bağlıdır. Maraq və vərdişin, hazırlıq bazasının vacibliyini isə hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə Aristotel göstərmişdir [2, s.97-98]. Təəssüf ki, “ağ lövhə” nəzəriyyəsini mütləqləşdirən sovet pedaqogikası məsələni bütövlükdə ideoloji aspektə yönəldərək yeni insanın, yaxud kommunizm qurucularının yetişdirilməsi kimi qondarma müstəviyə keçirmişdi.

Çoxlu tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, hələ də beynin necə işləməsi problem olaraq qalır. Hərçənd anatomik-fizioloji cəhətdən beyin xeyli öyrənilmişdir. Lakin bunun başa çatması fikrini söyləmək olmaz. Məsələn, keçən əsrin 70-ci illərində beyində 15-18 mln. neyronun olmasından söhbət gedirdisə, indi bu neyronların sayının yüz milyondan artıq olmasını göstərirlər. Gələcəkdə bu sayın nə qədər olacağı məlum deyil. Əgər Z.Freyd, Q.Yunq, E.Hüссерl, E.Kreyçmer, E.Fromm, P.Anoxin kimi dünyada tanınmış alimlərin konsepsiya və ideyalarına diqqət yetirsək, burada müxtəlif yanaşmalara, düşüncənin, təfəkkürün müxtəlif səbəblərə əsaslandığını və onun müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif istiqamətdə izah olunduğunu görə bilərik. Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan filosofu Ə.S.Abasov “Niyə mistika” əsərində [1, s.232-242] bu məsələdən də bəhs etmiş və çox dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Şübhəsiz ki, beynin hansı səviyyədə və hansı istiqamətdə işləməsində, onun potensialının açılmasında insanın içərisində yaşadığı sosial-mədəni mühitin, yaxud cəmiyyət həyatının da əhəmiyyətli rolu var (bu mühitə bəzi hallarda sosial genetik da deyirlər). Bu sosial genetik hər bir millətin tarixi və bu tarix əsasında yaranmış mentaliteti ilə də bağlıdır. Buna görə də hər bir millətin qurduğu və içərisində yaşadığı cəmiyyət onun düşüncə və fəaliyyəti əsasında qurulan formalaşan cəmiyyətdir [4, s.9]. Göründüyü kimi, ayrı-ayrı fərdləri birləşdirərək onları cəmiyyət halına salan başlıca amil şüur və bu şüura əsaslanan fəaliyyətdir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, bugünkü fəlsəfədə sosial epistemologiyaya xüsusi diqqət verilir [4, s.610]. Çünki insanlar öz sosial xüsusiyyətlərinə görə cəmiyyət daxilində yaşamağa məhkumdurlar. Buna görə də onların intellektual səviyyəsi xeyli dərəcədə yaşadıkları cəmiyyətin ümumi intellektual səviyyəsi ilə müəyyənləşir [6, s.48]. Bu səviyyə həm mədəni-əxlaqi, həm də ümumi ictimai atmosferi yaradır. Lakin bu atmosfer heç də sabit və mütləq olaraq qalmır və qala da bilməz. Sabitlik və mütləqlik, yaxud mütləq sabitlik, ümumiyyətlə, nə təbiətdə, nə cəmiyyətdə, nə də şüurda mövcud deyildir. Lakin onların hər birində dəyişkənlik periodu, yaxud zaman ölçüsü müxtəlif əmsallara malikdir. Əlbəttə, bunların sırasında ən tezlikli dəyişkənliyə malik olan insanın psixikası və şüurudur. İnsanın psixikası elədir ki, o, hər hansı bir təsirin nəticəsində bir anda dəyişə bilər. Müsbət enerji ilə istiqamətlənmiş duyğu axını, duyğu seli mənfi enerjiyə çevrilə bilər və ya əksinə. Körpə uşaqlarda bu, özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Yəqin ağlayan uşağın hər hansı bir xoş təsir nəticəsində göz yaşları içərisində güldüyünü müşahidə edənlər heç də az deyildir. Uşaq hər hansı bir daxili və xarici təsire heç nə ilə müqavimət göstərə bilmədiyinə görə və istədiyini əldə edə bilməyəndə öz narazılığını yalnız ağlamaqla bildirir. Ağlamaq bir növ onun üçün həyat tərzinin bir hissəsinə çevrilir. Təsadüfi deyil ki, 3-4 yaşında olan uşaq səhərlər anası ilə gəzməyə çıxanda baxçadakı güllərin yarpaqları üzərində şəh damcılarını görərək anasından gülün nə üçün ağladığını soruşur. O, şəh damcılarını göz yaşının damcılarına oxşadır. Göründüyü kimi kiçik yaşlı uşaqlarda hələ analitik və məntiqi təfəkkür zəif olduğundan onlar daha çox hissi təfəkkürlə, duyğu və analoqlarla düşünür ki, bu da əslində təbii ekstrapolyasiyanı verir. Bu yaşda, yəni yeddi yaşına qədər olan uşaqlarda hələ gündəlik həyatda baş verən müxtəlif situasiyaları onlara uyğun olaraq qiymətləndirmək bacarığı çox azdır, yaxud heç yoxdur. Lakin psixoloqların son dövrlərdə apardıqları tədqiqatlara görə yeddi yaşından başlayaraq artıq bu xüsusiyyətlər əmələ gəlməyə başlayır. Buna görə də uşaqların altı yaşında məktəbə getməyə başlaması özlüyündə müəyyən şübhə doğurur. Çünki istər ən sadə mətnlərin və ən sadə riyazi əməliyyatların yadda saxlanması artıq yeddi yaşından başlayır və əlbəttə bu, beyin neyronlarının işləmə potensialından asılıdır [9, s.39]. Bu potensialın işləməsi isə bir neçə şərtlə bağlıdır. Bunlar bioloji (genetik), sosial, pedaqoji, mədəni və digər faktorlarla bağlıdır [9, s.39]. Bu faktorlardan ən az öyrənilən və hələ də sirri az məlum olan beynin, bütövlükdə işləmə mexanizminin, yaxud neyronların hansı sürətlə əlaqəyə girməsidir. Düzdür, beyin anatomik cəhətdən, yaxud onun quruluşu baxımından və eyni zamanda fizioloji cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir. Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, neyronların əlaqəyə girməsi, bu əlaqələrin sürətliliyi baxımından az öyrənilmişdir. İndi onların sayı yüz milyondan artıq göstərilir, əlbəttə, bu rəqəm də təxminidir. Çünki heç kim onları bir-bir saymayıb. Lakin bu hər halda beynin çox mürəkkəb bir fenomen olmasından xəbər verir. Keçən əsrin ortalarında psixoloqlar belə düşünürdülər ki, beynin intellekt potensialı onun çəkisindən asılıdır. Hətta o zaman orta məktəb üçün yazılmış psixologiya dərslərində Bayronun, Turgenevin və başqalarının istedadlı adamlar olmasının səbəbi kimi onların beyninin çəkisinin başqalarından (yəni, 1400-1500 qr.) artıq olmasında görürdülər. Lakin sonrakı tədqiqatlar belə fikirlərin yanlış olduğunu sübut etdi. Məlum oldu ki, ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatı, məşhur yazıçı A.Fransın beyninin çəkisi 900 qr., məşhur fizika alimi və filosof, Nobel mükafatı laureatı A.Eynşteynin beyninin çəkisi isə 1230 qr olmuşdur. Deməli, söhbət heç də beynin çəkisindən deyil, yuxarıda göstərilən şərtlərdən, düşüncə zamanı beyin neyronları arasında yaranan əlaqə və bu əlaqələrin sürətindən gedə bilər. Bu əlaqələrin hansı səviyyədə yaranması onların sürəti məsələsi isə hələ öyrənilməmiş qalır və onların öyrənilməsi məsələsi ən çətin problemlərdən biridir. Alimlərin bir qismi bunu təbii genetik, digər qismi isə sosial genetik (tərbiyə, təhsil, mədəniyyət və s.) ilə izah etməyə çalışırlar. Sosial genetikaya üstünlük ve-

rənlər təbii genetikanın əhəmiyyətini azaldır və əksinə, təbii genetikaya üstünlük verənlər sosial genetikanın əhəmiyyətini azaltmağa çalışırlar və bunların hər ikisi öz fikirlərini elm və mədəniyyət tarixindən gətirilən faktlarla əsaslandırmağa çalışırlar. Başqa bir qisim isə hər bir beynin fərdi xarakter daşıdığını onun öz neyron quruluşuna malik olması ilə izah edirlər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bunların hər biri bu və ya digər dərəcədə düzgündür. Lakin bütövlükdə ümumi mənzərə sirli olaraq qalır.

Məlumdur ki, şüur çox nüanslı anlayışdır. Diqqət yetirsək, bu anlayış rus dilindən tərcümədə “soznaniye”, yəni, nəyi isə bilmək, dərk etmək və s. mənalarını verir. Bu anlayış fəlsəfə və psixologiyanın istifadə etdiyi ortaq anlayışdır. Psixologiya bu anlayışdan müxtəlif duyğu orqanlarının beynə ötürdüyü informasiyanın insanda əmələ gətirdiyi psixi, ruhi dəyişikliklərə necə təsir etdiyindən bəhs edir. Fəlsəfə isə şüurun gerçəkliyə nə dərəcədə adekvat olub-olmamasından, şüurun yaranmasında və formalaşmasında intuisiyanın və transsendent düşüncənin (reallıqla birbaşa əlaqəsi olmayan) rolundan bəhs edir. Rəsonal, intuitiv və transsendent düşüncə şeylər, hadisələr arasında real gerçəklikdə görünməyən, hiss olunmayan əlaqələri aşkara çıxarır. Buna görə də bütün nəzəri biliklərin rəsonal və intuisiya nəticəsində yarandığını söyləyənlərə də rast gəlmək olur. Əlbəttə, intuisiyanın özü də nə isə göydəndüşmə bir şey deyildir. Intuisiya və rəsonallıq uzun müddət beynin hər hansı bir problem üzərində düşünməsi, həmin problem ətrafında mövcud olan fikirlərin təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında beyində gedən assosiativ prosesdir. N.Kopernik “Fəza kürələrinin fırlanması” əsərinin girişində yazırdı ki, mən qədim yunan mütəfəkkirlərinin (xüsusilə, Ptolomeyin) əsərlərini diqqətlə öyrəndim, onların ideyalarını zərrə-zərrə yıxdım və nəticədə bu əsərdə qoyulan nəzəriyyəyə gəlib çıxdım. Bu, əlbəttə, uzun zaman müddətində fikrin, düşüncənin bir fokusda toplanması və intensivliklə işləməsinin nəticəsi idi. Elm tarixindən belə misalları xeyli miqdarda gətirmək olar. Bununla da psixika çərçivəsindən çıxaraq hüdudu olmayan idrak nəzəriyyəsi sahəsinə keçmiş olur. Buna görə də fəlsəfə dərslərlərində bəzən şüurla idrak nəzəriyyəsinin ayrayırı mövzulara bölünməsi şərti xarakter daşıyır və yalnız məsələnin öyrənilməsini, qismən, asanlaşdırıcı metodiki fənd kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki əslində insan anadan olandan müəyyən şeyləri müşahidə etməyə, öyrənməyə başlayır və bunlar ona düşünməyi, yadda saxlamağı öyrədir. Hələ körpə vaxtından uşağın ətrafında baş verən hadisələr onun beynində iz buraxmağa başlayır. Ananın laylası buna misal ola bilər. Çox az adam tapılar ki, hələ danışmağa, gəzməyə başlamadığı dövrdə anasının ona oxuduğu layları yaddan çıxarmış olsun.

Dünyaya yeni gələn insan öz ömrü boyu (xüsusilə, uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik yaşlarında) bəşəriyyətin keçdiyi bütün yolu keçməli olur. Buna görə də ontogenez məsələsi özlüyündə mürəkkəb və çoxtərəfli məsələdir. Burada bir tərəfdən morfoloji inkişaf (bədən üzvlərinin və xüsusilə, başın böyüməsi), digər tərəfdən ətraf aləmin subyekt tərəfindən öyrənilməsi prosesi baş verir [9, s.39]. Görünür, kəllə sümüyünün böyüməsi ilə neyronların işləməsi üçün daha geniş meydan açılır. Əlbəttə bu, insanların həm özləri, həm də ətraf aləmə münasibəti baxımından müəyyən davranış normaları yaranması ilə müşayiət olunur. Bəzi müəlliflər hətta insan cəmiyyətinin yaranması və inkişafını davranış normalarının yaranması və inkişafı ilə əlaqələndirirlər.

Hələ də məlum deyil ki, insanda müxtəlif temperamentlərin meydana gəlməsi nə ilə əlaqədardır. Çünki istər xarici, istərsə də daxili qıcıqlandırıcılar, onların verdiyi informasiya eyni olduğu halda subyektin onlara verdiyi reaksiyalar müxtəlif olur. Məlum deyil ki, insanlarda başqalarına qarşı zorakılıq, əzmək, üstünlük etmək hissi haradandır. Bunları müxtəlif cür izah etmək mümkündür, lakin bu izahlar birmənalı cavab olacaqmı? Nə üçün biri müstəqil düşünə bilər, başqaları isə frustrasiyaya uğrayaraq öz müstəqilliyini itirir və yalnız başqalarının etdiklərini təqlid edir, onların dedikləri əsasında oturub-durur, fəaliyyət göstərir. Əslində, “obivatel” şüuru da elə buradan əmələ gəlir. Çünki reallığı, hadisə və proseslərin gedişini, hazırkı situasiyanı müstəqil təhlil edə bilmir, danışılanlara qulaq asır və onları təkrar edirlər. Bununla da, lüzumsuz söhbətlər yaranır. Bunların içərisində çoxlu yalanlar ayaq açıb gəzir. Adamların yalan danışmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər: bilməməzlik və öz bilməməzliyini gizlətmək meyli və bununla da “mən də varam” deyə özünü təs-

diqləmək istəyi. Neqativ məzmunlu işləri pozitiv, yaxşı iş kimi qələmə vermək meyli, gördüyü pis işi etiraf etməkdənsə, yalan danışmaqla üstünü basdırmaq və s. Hər cür yönsüz, axmaq işə ağıllı don geydirmək, onu əsaslandırmaq meyli və s. yalan, şər, qeybət yolu ilə başqasını ləkələmək, onun gördüyü işlərə lazımi qiymət verməmək, hörmətdən salmaq kimi meyillər də olur. Digər ictimai-humanitar elmlərdə olduğu kimi bütün laboratoriya təcrübələrinə və eksperimental-tətbiqi sahələrə - dektektor, müxtəlif dərman preparatları və s. olmasına baxmayaraq, psixologiya sahəsini hələ də dəqiq və mükəmməl adlandırmaq xeyli çətindir. Bu həm də şüur və dərkətməyə aiddir. Təsadüfi deyil ki, şüurun və dərkətmənin strukturunu təşkil edən vahid məntiqi kateqoriya və prinsiplər sistemi yoxdur. Plüralizm və postmodernizm də buradan irəli gəlir. İndi hər hansı monizm qəbul edilməzdir. Çünki hər cür monizm düşüncənin mütləq bir çərçivəyə salınması və bu çərçivədən kənara çıxma bil-mədiyi üçün onun inkişafının qarşısının alınması və yerində sayaraq geri qalmasıdır. Hərçənd plüralizm və postmodernizmdə mərkəzdənqaçma və xaos yaratma qüvvəsi də vardır. Lakin sistemli yaşama bu qüvvəni saxlaya bilər.

Şüurun, düşüncənin, təfəkkürün səviyyələrinin və tiplərinin müxtəlifliyinin səbəbləri beyində gedən proseslərlə bağlıdır və bu proseslərin məzmunu hələlik bütün dəqiqliyi ilə məlum deyil [8, s.132].

Əsrlərdən bəri mövcud olan müxtəlif istiqamətli (əsasən, baş verə biləcək hadisələr haqqında məlumat vermə, müalicə və s.) ekstrasens hadisələri rəşional cəhətdən hələ də izah oluna bilmir və bu, şübhəsiz ki, duymanın və beynin xüsusi, müstəsna keyfiyyətlidir. Rəşional cəhətdən izah oluna bilmədiyi üçün də bu sahədə müxtəlif spekulyasiyalar (fala baxma, dua yazma və s.) mövcuddur. Hələ qədim dövrlərdə mağlar, şamanlar (indi də mövcuddur) orakullar və s. olmuşdur. İnsan psixologiyasının həddən artıq mürəkkəb olmasını müxtəlif ruhi xəstəliklərin olması da təsdiq edir. Şizofreniya, paranoya, qalyunasiya, yuxu görmə və s. kimi psixi proseslər müxtəlif izahlara baxmayaraq, hələ də birmənalı olaraq öz elmi izahını tapmayan psixi hadisələrdir.

Bütün bunlar ona görə qeyd edilir ki, rəşional təfəkkürlə yanaşı, bunlar da şüura bu və ya digər tərəfdən təsir göstərən amillərdir. Bunların hamısı bu və ya digər dərəcədə insanın beynində gedən və onun yaşayış tərzinə və fəaliyyətinə təsir göstərən amillərdir. Artıq qeyd edildiyi kimi beyin və psixika ilə məşğul olan alimlərin əksəriyyəti beynin anadangəlmə xassələrinə daha çox diqqət yetirir, xüsusilə, təhsil və öyrənmə prosesində beynin anadangəlmə cəhətinə xüsusi əhəmiyyət verirlər [3, s.51].

Göründüyü kimi, bütövlükdə psixika, şüur və idrak bir-birilə möhkəm bağlı olan anlayışlardır. Buna görə də təsadüfi deyil ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində filosoflarla psixoloqlar arasında psixologiyanın, yaxud fəlsəfənin hansının əsas və hansının törəmə olması haqqında ciddi mübahisələr gedirdi [5, s.59]. Belə ki, psixoloqlar fəlsəfəni psixologiyanın idrak nəzəriyyəsinə tətbiqini, filosoflar isə psixologiyanı idrak nəzəriyyəsinin duyğu orqanlarına tətbiq olunması kimi əsaslandırmağa çalışırdılar.

Z.Freyd, Q.Yunq, E.Fromm, E.Kreçmer və digərlərinin əsərlərində psixologiya müxtəlif istiqamətlərdə öz predmetini tapmışdır. Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, müəyyən demarkasiya elementlərinin müəyyənləşməsinə baxmayaraq, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, psixika, şüur, idrak və təfəkkür prosesləri bir-birilə əlaqəli hadisələrdir və bunları yalnız abstraksiyada ayrı-ayrı götürərək təhlil etmək olar.

Göründüyü kimi, intellektual fəaliyyət, dərkətmə və təfəkkür prosesi müxtəlif komponentlərin vəhdəti ilə şərtlənir. Əlbəttə, burada təbiətsünaslıq və dəqiq elmlər sahəsində olan dərkətmə ilə ictimai-humanitar elmlər sahəsində olan dərkətmə və təfəkkürü bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Çünki təbiətsünaslıq və dəqiq elmlər sahəsində subyekt-obyekt münasibətlərində subyektin hansısa bir mövqeyi (siyasi, ideoloji, aksioloji və s.) heç bir rol oynamır. Subyekt yalnız öyrəndiyi, tədqiq etdiyi obyektə məxsus olan xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqla məşğuldur. Burada heç bir subyektiv

amil iştirak etmir. Bu halda hətta subyektin çıxardığı birtərəfli, yaxud səhv nəticə də subyektin mövqeyi ilə deyil, obyektin tam və hərtərəfli öyrənilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, işığın korpuskulyar nəzəriyyəsi ilə dalğa nəzəriyyəsinin tərəfdarları arasında uzun müddət mübahisə getmiş və nəhayət, XX əsrin əvvəllərində məlum olmuşdur ki, işıq həm korpuskulyar, həm də dalğa xarakterlidir. Elm tarixindən belə misalları xeyli sayda gətirmək olar.

İctimai-humanitar elmlər sahəsində tədqiqatçı siyasi-ideoloji, aksioloji və həm də subyektiv (öz anlamından irəli gələn) mövqedən çıxış edir. Buna misal olaraq Sovet dövründə dərc olunan Azərbaycan tarixi (xüsusən, XX əsr) ilə həmin dövrə aid son dövrlərdə yazılan əsərləri müqayisə etmək kifayətdir. Bu fikri ictimai humanitar elmlərin hamısına aid etmək olar.

Təfəkkür prosesi həmişə bir neçə istiqamətli olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür prosesi dedikdə dərk etmədə alınan biliklərin daha yüksək səviyyədə qarşılaşdırılması, təhlili nəzərdə tutulur. İdrakla, dərk etmə ilə təfəkkürü bir-birindən fərqləndirən cəhət də elə budur. Başqa sözlə desək, təfəkkür dərk olunanların dərk olunmasıdır. Təfəkkür prosesi duyğu və qavrayışlarla bağlı olmayan, onların arxasında qalan, onların təhlili və ümumiləşdirilməsi yolu ilə yeni yanaşmanın, yeni biliyin alınması prosesidir. Bu biliklər daha çox kreativ-intuitiv yolla alınır və əlbəttə, əvvəlki biliklərin öyrənilməsinə əsaslanır. Hər hansı bir sahəyə aid mövcud olan bilikləri öyrənmədən nə isə yeni bir bilik əldə etmək mümkün deyil. Əgər biz M.F.Axundovun əsərlərinə, xüsusən, “Kəmalüddövlə məktublarına” diqqət yetirsək, Şərq və Qərb mənbələrinin real həyatın qarşıya qoyduğu problemlər baxımından necə bir dəqiqliklə araşdırıldığını görürük. Elə bunun nəticəsidir ki, o, islam Şərqində ilk olaraq mövcud problemlərə həm dünya, həm də Azərbaycan və Şərq miqyasında yaşanan böyük filosof və yazıçıdır. Yeni bir dünyagörüşünün və dünyaya baxışın yaradıcısıdır. Azərbaycanın bolşevik hakimiyyətinə qədər olan bütün sosial-fəlsəfi, bədii-estetik fikri M.F.Axundovun irsindən qidalanmışdır. Çünki ilk dəfə M.F.Axundov insan, onun həyatı, bu həyat haqqında düşüncəsi, bu düşüncənin məzmun və səviyyəsi haqqında “universal sintez” aparmışdır [7, s.14]. Belə universal sintezi isə ancaq yüksək fəlsəfi təfəkkür tərzinə malik olan adamlar apara bilərlər.

Təfəkkür tərzinin özünə gəldikdə isə sosial varlığa, yaxud sosial ontologiyaya [8, s.125-160] nisbətə müxtəlif istiqamətli olur. Bunlardan ən çox nəzərə çarpanları tənqidi, doqmatik, konyuktur və skeptik düşüncə tipləridir. Bunların içərisində öz dövründə mövcud siyasi rejim tərəfindən məmnunluqla qarşılanan düşüncə tərzi konyukturadır. Ən çox zərbə alan isə tənqidi düşüncə tərzidir. Tənqid formalizmə, tənqidbazlığa deyil, kreativliyə əsaslanmalıdır. Belə tənqid yeni ideyaların irəli sürülməsinə əsaslanır və cəmiyyətin inkişafı da belə tənqiddən keçir. M.Ə.Sabir dini deyil, xurafatı, dini cəhəlatə, nadanlığa çevirənləri tənqid edirdi. Xurafatçılar isə Sabiri dinsizlikdə təqsirləndirirdilər. Buna görə Sabir “Əşhədi billahi Əliyül əzim, sahibi imanam, a şirvanlılar, yox yeni bir dinə yəqinim mənəm, köhnə müsəlmanam, a şirvanlılar” deyə özünün müsəlman olduğunu, əsl dinə (elmə, təhsilə, mədəniyyətə) xidmət etdiyini söyləyirdi. Doqmatizmə və skeptisizmə gəldikdə isə onlar daha çox adi şüur səviyyəsində olduğu üçün diqqəti o qədər də cəlb etmir. Çünki aksioloji dəyərlər daha çox subyektiv yanaşma ilə bağlı olur və subyektin intellekt və əxlaqi tərbiyəsi ilə müəyyənləşir.

Açar sözlər: insan, psixika, şüur, beyin potensialı, dərrakə, ağıl, ictimai şüur

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абасов А.С. Проблемы истории, теории и методологии познания. Баку: 2001, с. 232-242
2. Аристотел. Сочинения. Т.1, М.: Мир, 1979, 512 с.
3. Бекхерм Д. Психика, мозг и образование // Вопросы философии, 2013, №11, с. 50-65.
4. Гуманитарные знания и социальные технологии. Материалы конференции круглого стола. // Вопросы философии, 2013, №9, с. 3-30.
5. Загудиллин Ж.К. Психология в оптиках философского анализа // Вопросы философии, 2013, №4, с.59-69.

6. Касавин И.Т. Знание и коммуникация: к современным дискуссиям в аналитической философии // Вопросы философии, 2013, №6, с.46-57.
7. Касавин И.Т. Философия познания и идея междисциплинарности // Гуманитарный научный журнал, 2013, №1, с.26-43.
8. Кимелев Ю.А. Проблематика социальной онтологии в современной философии // Реферативный журнал Философия, 2013, № 2, с. 125-160.
9. Легрос М. Компетентности малоподвижны // Реферативный журнал по философии, 2015, №2, с. 37-39.
10. Лекторский В.А. Возможны ли науки о человеке //Вопросы философии, 2015, №5, с.3-15.
11. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме. Избранные философские произведения. Т.1., М.: Мысль, 1985, 153 с.
12. Философия сознания: итоги и перспективы // Проблема сознания в философии науки. М.: 2009, 237 с.
13. Шестаков О.А. Природа человека: новое понимание. М.: Спутник, 2014, 429 с.
14. Şirinov A. Təfəkkürün tipləri / Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professor və müəllimlərinin 62-ci elmi konfransının materialları, III buraxılış. Bakı: 2002, s. 215-217.

Айдын Ширинов

ПРОЦЕСС СОЗНАНИЯ, ЕГО СТРУКТУРА И УРОВНИ

Резюме

Статья посвящена теории познания, которая всегда была и остается центральной и актуальной проблемой философии вообще и социальной философии в частности, особенно в отношении социальной эпистемологии. В статье предпринимается попытка выявления сути соотношения понятий: психика, сознание, потенциал мозга в зависимости от его нейронного устройства и так же от скорости межнейронных связей исходя из современных научных направлений.

Ключевые слова: человек, психика, сознание, потенциал мозга, рассудок, разум, социальное сознание

Aydin Shirinov

PROCESS OF COMPREHENSION, ITS STRUCTURE AND LEVELS

Summary

Article is devoted to the theory of knowledge, which has always been and remains as the central and actual problem of philosophy in general and social philosophy in particular, especially with regard to a social epistemology. The attempts of comprehension: mind, consciousness, brain potential depending on his neural device and also on the speed of interneuron communications are shown in the article.

Keywords: person, consciousness, brain potential, mind, reason, social consciousness, society